

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

STUDIA
POLSKO-
LITEWSKO-
BIAŁORUSKIE

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

PRACE
BIAŁOSTOCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO
NR 31

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

STUDIA
POLSKO-LITEWSKO-BIAŁORUSKIE

Praca zbiorowa pod redakcją

JERZEGO TOMASZEWSKIEGO, ELŻBIETY SMUŁKOWEJ
I HENRYKA MAJECKIEGO

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1988

Okladkę projektowała
Ewa Gierach-Radziwonowicz

Redaktorzy Wydawnictwa

Irena Tomkiewicz
Lidia Wiśniakowska

© Copyright by
Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Warszawa 1988

ISBN 83-01-08238-0

Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Warszawa 1988

Wydanie I. Nakład 800+80 egz. Ark. wyd. 22,25. Ark. druk. 24,75. Papier offsetowy kl. III. 80 g.
70 × 100 cm. Do reprodukcji oddano w czerwcu 1988 r. Druk ukończono we wrześniu 1988 r. K-13. Zam. 489/88.
Cena zł 600,—

Zakład Graficzny Wydawnictw Naukowych w Łodzi

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	5
I. Historia	7
Stanisław A l e x a n d r o w i c z, Józef M a r o s z e k, Jerzy Wiśniewski jako badacz dziejów Podlasia i ziem sąsied- nich	9
Antoni M i r o n o w i c z, Latopisy supraskie jako jedno ze źródeł „Kroniki polskiej” Macieja Strykowskiego .	23
Henryk W i s n e r, Naprawa-państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w.	33
Marceli K o s m a n, Szkolnictwo reformacyjne i kontrre- formacyjne na ziemiach białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego	51
Jerzy S z u m s k i, Instrukcyjne majątki ziemskie w po- wiecie sokólskim w latach 1867-1914. Problematyka prawno- -własnościowa	69
Jerzy T u r o n e k, PPS wobec białoruskiego ruchu rewo- lucyjnego w latach 1902-1906	89
Krystyna G o m ó ł k a, Kwestia białoruska w programie PPS w latach 1918-1919	107
Мікола І в а н о ў, Нацыянальная палітыка ў БССР і беларускае зменаўстаўства 20-х гадоў	127
Jerzy T o m a s z e w s k i, Białoruska Chrześcijańska Demokracja. Uwagi o kryteriach ocen	157
Jerzy T o m a s z e w s k i, Ihnat Dwarczanin w Pradze (listopad 1921 - czerwiec 1926)	179

Henryk M a j e c k i, Działalność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej na Białostocczyźnie	201
Henryk M a j e c k i, Działalność Białoruskiego Włościańsko-Robotniczego Klubu Poselskiego na Białostocczyźnie w latach 1928-1930	219
II. Językoznawstwo	231
Elżbieta S m u ł k o w a, O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym	233
Мікола Л о б а ч, Этналінгвістычныя працэсы і традыцыйная бытавая тэрміналогія на беларуска-польскім этнічным паграніччы	249
Zofia T r a n s y g i e r, Deminutywy w gwarach z polskiego terenu przejściowego pod Siemiatyczami	283
Віталій Л у б а, Мікратапонімы вёскі Мілейчыцы	289
Maria Teresa L i z i s o w a, Charakter regionalizmów w polskim języku kancelaryjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i XVII w.	297
Elżbieta S m u ł k o w a, Informacja o mało znanej propozycji znormalizowania pisowni białoruskiej z 1918 r.	305
III. Etnografia i folklorystyka	311
Уладзімір М а р х е л ь, Беларускі фальклор у творчасці польскіх і беларуска-польскіх паэтаў-рамантыкаў	313
Мікола Л о б а ч, Па слядах рукапіснага этнаграфічнага апісання Бельскага павета свяшчэнніка Келясціна Брэна з 50-х гадоў XIX стагоддзя	345
Michał S z a c h o w i c z, Zagadka jako krótka forma słownej twórczości ludowej w warunkach polsko-białoruskiego pogranicza kulturowego	377
Міхась Ш а х о в і ч, Устойлівныя словазлучэнні ва ўмовах польска-беларускага культурнага сумежжа	385

Stanisław Alexandrowicz, Józef Maroszek

JERZY WIŚNIEWSKI JAKO BADACZ
DZIEJÓW PODLASIA I ZIEM SĄSIEDNICH

30 października

~~1 listopada~~ 1983 r. zmarł w Krakowie prof. dr hab. Jerzy Wiśniewski - historyk, slawista, autor prawie dwustu prac naukowych, wydawca źródeł historycznych, współredaktor kilkunastu periodyków naukowych i serii wydawniczych, nieustrudzony konsultant dziesiątków tytułów i wielkich dzieł zespołowych, jak choćby „Polski Słownik Biograficzny”, „Słownik Starożytności Słowiańskich” czy „Słownik historyczno-geograficzny Polski Średniowiecznej”, którego przygotowaniem kierował aż do ostatniej chwili. Dla wszelkich badań nad dziejami Podlasia, Wschodniego Mazowsza i zachodnich obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych utrata Profesora stanowi cios szczególnie dotkliwy. Odszedł bowiem najbardziej zasłużony historyk i znawca tych ziem.

Jerzy Jan Wiśniewski urodził się 1 stycznia 1928 r. w Kołakach Kościelnych koło Zambrowa. Był synem nauczyciela Tomasza Wiśniewskiego i Zofii z Maciunasów. W latach 1934-1941 uczęszczał do szkoły powszechnej w Łomży. Znający go od dziecka ks. Kazimierz Hamerszmit wspominał w dniu pogrzebu: „Życie jego obserwowałem od samego dzieciństwa, które nie było łatwe. Utracił bowiem matkę, będąc jeszcze małym chłopcem. Zastąpiła mu ją druga matka, też bardzo dobra, ale i ta wkrótce zmarła. Wojna, opuszczenie domu, tułaczka, wiele różnych niebezpieczeństw, biedy, głodu trzeba było przeżyć. I znów umiera ojciec. Pozostają sieroty, nad którymi opiekę obejmuje ciotka, starszy brat przebywał na obczyźnie, a kiedy powrócił do Kraju we trójkę kontynuowali studia w Poznaniu. Wiem, że nazywa-

no ich «cudowną trójką Wiśniewskich» ze względu na Ich wybitne zdolności umysłowe. I znów umiera najstarszy brat. Jerzy kończy studia i zawiera małżeństwo z bardzo szlachetną i religijną Krysią [z domu Śląską]¹.

Jeszcze w czasie okupacji niemieckiej, pracując jako robotnik rolny, przerobił Jerzy Wiśniewski program szkoły średniej. W 1946 uzyskał tzw. małą maturę (świadectwo ukończenia czwartej klasy gimnazjalnej) w gimnazjum grajewskim i w roku akademickim 1946/47 został słuchaczem roku wstępnego Uniwersytetu Poznańskiego. Następnie studiował tamże historię i 14 czerwca 1951 r. uzyskał tytuł magistra filozofii w zakresie historii. W latach 1950-1951 dodatkowo słuchał wykładów ze slawistyki. Już w czasie studiów, 1 września 1949 r., podjął pracę w Archiwum Państwowym w Poznaniu, a następnie w Olsztynie. 1 stycznia 1953 r. przeszedł do Zakładu Historii Pomorza Instytutu Historii PAN. Z Poznaniem związał ponad dwadzieścia lat swego życia. Od 1 października 1968 r. przeniesiony został do Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Instytutu Historii PAN w Krakowie. Stopień doktora nauk humanistycznych nadała Mu Rada Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1 grudnia 1960 r. Przed tą samą Radą odbyło się 15 lutego 1965 r. kolokwium habilitacyjne, w wyniku którego Jerzy Wiśniewski uzyskał stopień naukowy docenta. Po upływie zaś siedmiu lat Rada Naukowa Instytutu Historii PAN 14 grudnia 1972 r. wystąpiła z jednomyślnie przyjętym wnioskiem do Rady Państwa o nadanie Jerzemu Wiśniewskiemu tytułu naukowego profesora nadzwyczajnego, który otrzymał w następnym roku.

Badania naukowe rozpoczął Jerzy Wiśniewski od dziejów Pomorza Zachodniego. Już w 1954 r. ukazał się w Kwartalniku Historycznym jego artykuł zatytułowany „Przesłanki tworzenia się układu kapitalistycznego w rolnictwie zachodniopomorskim w w. XVIII”. Szczególne miejsce w Jego dorobku z tych czasów zajmuje pierwsza w historiografii polskiej praca dotycząca Szczecina w czasach nowożytnych pod tytułem „Rozwój społeczno-gospodarczy Szczecina w latach 1713-1805”. Za nią to w 1960 r. Jerzy Wiśniewski uzyskał stopień doktora. W 1961 r. ogłosił studium o zachodniopomorskiej Wiośni Ludów. Zainteresowania Pomorzem Zachodnim nie były jednak najważniejsze

¹ Z kazania wygłoszonego podczas Mszy Świętej pogrzebowej w kaplicy cmentarza na Salwatorze 5 listopada 1983 r. (maszynopis w posiadaniu rodziny).

sze. Znacznie bardziej pociągała bowiem młodego pracownika nauki problematyka dziejów regionu odległego od Pomorza czy Poznania, z którego wyrósł i z którym był związany tradycjami rodzinnymi i uczuciem.

Już w 1957 r. «Przegląd Historyczny» opublikował pierwszą pracę Wiśniewskiego dotyczącą północno-wschodnich ziem Polski. Była to polemika z artykułem Aleksandra Kamińskiego „Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w regionie rzeki Sliny”, opublikowanym w «Wiadomościach Archeologicznych». W najbliższych latach kilka popularnych artykułów opublikowanych w czasopiśmie, takich jak «Gazeta Białostocka» czy «Ziemia», świadczyło o kontynuacji badań dziejów Białostocczyzny. Mimo popularnego charakteru, publikacje te wносиły nowe wiadomości i korygowały obiegowe sądy i trwałe błędy literatury przedmiotu, np. dotyczące czasu i okoliczności lokalizacji miasta Augustowa, czy powstania Stawu Zygmunta Augusta pod Knyszynem. W charakterystyce dorobku naukowego Jerzego Wiśniewskiego prof. dr hab. Marian Biskup stwierdził: „... już wówczas pociągała go ... problematyka osadnictwa regionu północno-wschodnich ziem i pogranicza prusko-litewskiego dawnej Rzeczypospolitej, a obecnie Białostocczyzny. Regionu o zapomnianej, a zawiślanej przeszłości, stanowiącego zarazem przykład styku i współżycia różnych etnicznie ludów i organizmów ustrojowych o specyficznej formie osadnictwa puszczańskiego ... J. Wiśniewski wszedł już przed r.1960 na prawdziwą «terra incognita» podejmując badania typu osadniczego i administracyjno-ustrojowego”².

Właśnie lata 1959-1970 były okresem najczynniejszej działalności Profesora na polu badań dziejów północno-wschodnich ziem Polski. Włączył się wówczas z całą energią w prace zorganizowanej przez dra Jerzego Antoniewicza Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej Białostockiego Towarzystwa Naukowego jako kierownik sekcji historycznej.

Od 1961 r. był członkiem Zespołu Redakcyjnego «Rocznika Białostockiego». Już w lipcu 1962 r. otrzymał Jerzy Wiśniewski nagrodę naukową województwa białostockiego za wkład w badania historyczne regionu. W latach późniejszych odznaczony został kolejno odznakami

² Z opinii o dorobku naukowym doc. dr hab. Jerzego Wiśniewskiego, datowanej 16 listopada 1972 r. (kopia w posiadaniu Rodziny).

brazową, srebrną i złotą „Zasłużony Białostoczczyźnie”. Jego działalność naukowa znalazła więc szerokie uznanie społeczne.

Tylko dzięki współudziałowi Jerzego Wiśniewskiego mogły zostać przygotowane obejmujące Białostoczczyznę i obszary sąsiednie partie wielkich zbiorowych przedsięwzięć wydawniczych, jak np. „Miasta polskie w Tysiącleciu”, w których był autorem 11 haseł miejscowości z województwa białostockiego (Berżniki, Jałówka, Jasionówka, Jeleniewo, Miastkowo, Narewka, Nowy Dwór, Rudka, Sidra, Szczerba, Trzcianne), współautorem wstępu i historii 68 miast z tego obszaru. Dla pełniejszego obrazu wspomnijmy, że Jego pióra były również monografie 22 miast z województwa poznańskiego.

Drugim, trwale uprawianym, polem współpracy Jerzego Wiśniewskiego były kolejno przygotowywane tomy „Katalogu zabytków sztuki w Polsce”. Od 1964 r. wychodzić poczęły pierwsze zeszyty tej serii obejmujące tereny historycznego Podlasia, powiaty: węgrowski, siedlecki, łosicki i sokołowski. W latach siedemdziesiątych przy współpracy Profesora opracowane zostały dawne powiaty Zambrów i Wysokie Maz., później zaś w serii nowej „Łomża i okolice”, „Ostrołęka i okolice”. Ze względu na brak wcześniejszych badań i publikacji odnoszących się do większości omawianego obszaru te właśnie zeszyty stały się rewelacją, wprowadzającą do obiegu naukowego informacje całkowicie nowe.

Przeniesienie się Jerzego Wiśniewskiego w 1968 r. z Poznania do Krakowa spowodowało koncentrację głównego wysiłku na pracach „Słownika historyczno-geograficznego Polski w średniowieczu”, którego Pracownią faktycznie kierował, po odejściu zaś na emeryturę prof. dra hab. Karola Buczka (w 1974 r.) formalnie stanął na jej czele. Zdążył zredagować kolejne cztery tomy tego wydawnictwa, dla wszelkich badań nad dziejami poszczególnych regionów kraju bezcennego. Osobiście podjął się opracowania tegoż słownika dla ziem Podlasia i fragmentów Wielkiego Księstwa Litewskiego leżących w granicach PRL. Niestety dzieła tego już nie zrealizował. Pozostawił tylko nagromadzone materiały, dokumentujące wszystkie miejscowości i obiekty fizjograficzne, występujące w źródłach przed 1530 r.

Od 1973 r. Jerzy Wiśniewski był członkiem Komitetu Redakcyjnego „Polskiego Słownika Biograficznego”. Kompetentny i wnikliwy konsultant niemal wszystkich haseł, w oparciu o własne wnikliwe bada-

nia źródłowe i ogromną erudycję historyczną opracowywał te biogramy, które nie mogły znaleźć autorów. Jego pióra są bardzo liczne hasła przedstawiające osoby z północno-wschodnich ziem Polski, Litwy i Białorusi, wśród nich zaś „podlaskie biogramy”: Iwan Kurzeniecki (zm. w 1543-44) pisarz królowej Bony, Maciej z Krajny (zm. po 1546) lekarz i bibliofil, Hrehory Afanasowicz Massalski (zm. 1596) podkomorzy grodzieński, Mikołaj Michnowicz Raczkowicz Bakałarz (zm. 1520) starosta szawelski i właściciel m.in. dóbr białostockich, Wojciech Mleczek (zm. 1627) podkomorzy drohicki, Mieczysław Mleczek (ok. 1604-1646) starosta mielnicki, Wojciech Mleczek (1625-1673) wojewoda podlaski.

Wprowadzanie do ogólnopolskich zbiorowych wydawnictw wiedzy o dawnej historii Podlasia i ziem sąsiednich było zasługą głównie prof. Wiśniewskiego. Dzięki Niemu znalazły się też doskonale opracowane hasła wielu obiektów z tego obszaru w „Słowniku Starożytności Słowiańskich”. Treściwą syntezą historii osadnictwa, opartą na własnych badaniach, stał się rozdział wprowadzający w „Atlasie gwar wschodnio-słowiańskich Białostoczczyzny” (t. I, Wrocław 1980, s. 14-27).

Nie wykluczało to szerzej zakrojonej popularyzacji, którą Profesor uprawiał na łamach miesięczników, tygodników, a nawet dzienników, jak np. «Kontrasty», «Kierunki», «Słowo Powszechne» czy «Gazeta Białostocka». Jednak w porównaniu z pracami ściśle naukowymi ujęcia popularne stanowią margines w ogólnym zestawie publikacji Profesora.

Warto przytoczyć tu Jego własne sformułowanie z autobiograficznej notki spisanej 25 września 1982 r.: „Moje prywatne najważniejsze osiągnięcie naukowe stanowią niewątpliwie wyniki badań prowadzonych przeze mnie nad dziejami od średniowiecza po dzień dzisiejszy osadnictwa północno-wschodniej Polski, nad ziemiami szeroko pojętego, bardzo interesującego pod względem struktury społecznej i podziału etnicznego, pogranicza polsko-białorusko-litewsko-pruskiego. Badania te przy wykorzystaniu różnych metod i wyników badań archeologicznych, etnograficznych, językoznawczych, oparte prawie wyłącznie o źródła rękopiśmienne z sześciu archiwów i bibliotek litewskich, białoruskich i ukraińskich, dwóch szwedzkich i kilkunastu polskich i autopsję terenową, znalazły swój wyraz w opubli-

kowanych w latach 1963-1975 monografiach regionalnych i szeregu drobnych artykułów czy przyczynków"³.

Niestety, nie zdążył już urzeczywistnić rozległych planów naukowych, sprecyzowanych w dalszym ciągu cytowanej notatki: "... chciałbym zakończyć swe badania osadnicze północno-wschodniej Polski - napisać drugą część dziejów osadnictwa Suwalszczyzny i opracować dzieje osadnictwa ziem nad środkowym i dolnym Bugiem, a następnie zabrać się do zarysu dziejów osadnictwa w Polsce"⁴.

W dorobku naukowym poszczególnych historyków znaleźć można część (lub część), w którą włożyli oni najwięcej pasji i trudu, osiągając wyniki najcenniejsze. Umiłowanie kraju, znajomość materiału źródłowego i opanowanie odpowiedniego warsztatu metodycznego, osiągnięte przez dziesięciolecia poszukiwań i niezliczone godziny przemyśleń, owocują najpiękniej. Czasem będą to wielkie problemy dziejów Słowiańszczyzny i Polski, kiedy indziej gruntowna monografia wybitnej postaci na tle epoki doskonale zbadanej osobistym trudem albo dzieje rodzinnego miasta czy ziemi. Dla współczesnego i przyszłych pokoleń historyków ten właśnie wycinek dorobku badacza staje się najczęściej symbolem jego najbardziej znanych osiągnięć.

Wśród bogatego zestawu oryginalnych publikacji badawczych Jerzego Wiśniewskiego, w których ujawniła się przecież wyjątkowa uniwersalność Jego zainteresowań, kompetencji i warsztatu naukowego, wyróżnia się wielki, zwarty tematycznie i terytorialnie, blok rozpraw, studiów i przyczynków, a także publikacji źródeł, poświęconych dziejom osadnictwa Podlasia, Wschodniego Mazowsza i zachodnich ziem dawnej Litwy. Wymieńmy tu tytuły najważniejsze, w kolejności chronologicznej druku, bądź publicznego przedstawienia na konferencjach naukowych (w wypadku prac jeszcze nie wydanych):

1. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w., «Acta Baltico-Slavica», t. I, Białystok 1964, s. 115-135. Jest to pierwszy nowocześnie potraktowany syntetyczny zarys problemu, obejmujący cały obszar dorzeczy Narwi, Bugu i Niemna od Ostrołęki na zachodzie po Merecz, Grodno i Białowieżę na wschodzie, a środkowy bieg Bugu na południu. Przedstawio-

³J. Wiśniewski, Krótka charakterystyka osiągnięć naukowych, datowana 25 września 1982 r. (kopia w posiadaniu Rodziny).

⁴Ibidem.

ny został na I Konferencji Nauk Historycznych w Białymstoku (2-3 czerwca 1961 r.), która zainicjowała szersze wszechstronne badania nad przeszłością tych ziem. Następne dwadzieścia lat trwała intensywna praca Jerzego Wiśniewskiego nad gruntownym zbadaniem tego problemu poprzez przygotowanie serii monografii.

2. Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, Białystok 1963, s. 9-222. To pionierskie merytorycznie i metodycznie opracowanie przyjęte zostało przez Radę Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM w Poznaniu jako rozprawa habilitacyjna.

3. Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 51-138.

4. Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 13-294.

5. Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w., w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, Warszawa 1975, s. 9-252. To bardzo gruntowne opracowanie zawiera uzupełnienie w postaci krótkiego rysu dziejów osadnictwa na tymże terenie aż do XX w.

6. Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV-XV wieku.

7. Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII wieku, w: *Navukovy Zbornik*, Białystok 1964, s. 3-38. Ten artykuł otwiera cykl publikacji poświęconych dziejom osadnictwa obszaru położonego na południe i wschód od terenów objętych badaniami monograficznymi w skali dawnych powiatów (sprzed 1975 r.).

8. Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne, *«Acta Baltico-Slavica»*, t. XI, Warszawa 1977, s. 7-80.

9. Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie, w: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław 1980, s. 14-30 i mapy s. 116-119.

10. Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, Białystok 1985, s. 7-27.

Powyższe prace nie wyczerpują osiągnięć badawczych i listy publikacji z zakresu historii osadnictwa. Wiele bowiem drobniejszych prac Jerzego Wiśniewskiego przyniosło całkowicie nowe ustalenia, których podstawę stanowiły źródła uprzednio historykom nie znane. Tytułem przykładu wymienimy tu choćby ogłoszoną w dziale „Polemiki i dyskusje” «Rocznika Białostockiego» rozprawkę „Dobra dowspudzkie Raczkowiczów”⁵, która stanowi wzorową pod względem metodycznym analizę genealogii i stanu posiadania rodziny pierwszych właścicieli Białegostoku w końcu XV i na początku XVI w., powstała jako uzupełnienie rozprawy Jana Glinki o rodzie Klausucia, z którego się wywodzili. Nie mniejszą wartość poznawczą i wyjątkowe walory metodyczne reprezentują przyczynki, takie jak: „Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczech pojaćwieskich”⁶, czy też „Kilka uwag o osadnictwie poludniowych puszczy pojaćwieskich od XV do XVII wieku”⁷. Podobne przykłady można by mnożyć. Wspomnieć wypada o złożonej do druku rozprawce w Redakcji «Rocznika Białostockiego» „Osadnictwo tatarskie w Sokółskim i na północnym Podlasiu”, napisanej w 1980 r.

Warto przypomnieć, że już ogłoszone drukiem prace Jerzego Wiśniewskiego z zakresu historii osadnictwa interesującego nas obszaru znacznie przekraczają tysiąc stron druku.

Pomnikowy wkład w przyszłe badania nad dziejami Podlasia wniósł Jerzy Wiśniewski, publikując wspólnie z Jerzym Topolskim tom źródeł „Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576”, Wrocław-Warszawa 1959. Wydanie trzech szesnastowiecznych opisów wraz z krytycznymi komentarzami wzbogaciło bardzo skromny warsztat historyków dawnego Podlasia, a jednocześnie stanowiło część serii, obejmującej całość ziem polskich. W oparciu o nie powstało wiele prac badawczych i popularnych. Jego kontynuacją miał być kolejny tom, przygotowany przez tych samych wydawców, obejmujący lustracje z XVII w. Dotychczas nie doczekał się on wydania. Od kilku lat jednak maszynopis, udostępniony przez Jerzego Wiśniewskiego, „kraży” wśród zainteresowanych historyków, wypełniając dotkliwą lukę wydawniczą.

⁵«Rocznik Białostocki», t. IV, Białystok 1963, s. 447-457.

⁶Ibidem, t. I, Białystok 1961, s. 223-231

⁷Ibidem, s. 305-309.

Imponuje plan pracy jednego człowieka, oddanego systematycznym badaniom przeszłości najbliższych jego sercu ziem, co zresztą w żadnym momencie nie wchodziło w krąg jego obowiązków zawodowych z tytułu formalnego zatrudnienia - te bowiem koncentrowały się kolejno na badaniach przeszłości Pomorza, Wielkopolski, wreszcie Małopolski. Dziś lokalne społeczności, nauczyciele, miłośnicy i badacze historii sporego szmatu ziem Polski tylko dzięki Jerzemu Wiśniewskiemu dysponują podstawową dokumentacją przeszłości swych małych ojcowizn - ojcowizn.

W stosunku do całego wcześniejszego dorobku, opartego na metodach sprzed stu z górą lat, a podsumowanego niezastąpionym materiałowem dziełem Aleksandra Jabłonowskiego, które po dziś dzień dobrze służy historykom, prace Jerzego Wiśniewskiego stanowią postęp olbrzymi, także w dziedzinie metod badawczych. Złożyło się na to kilka przyczyn. Główną było znakomite przygotowanie metodyczne Autora, Jego kompetencje nie tylko w zakresie historii, ale również archeologii, zwłaszcza terenowych badań powierzchniowych, językoznawstwa - w szczególności zaś badań toponomastycznych, geografii historycznej i kartografii, wreszcie najwszechstronniej opanowanych nauk pomocniczych historii, których możliwości badawcze bynajmniej nie zawsze i nie przez wszystkich są w pełni wykorzystywane.

Nie mniej ważną jest niezwykle bogata, po raz pierwszy wykorzystana, podstawa źródłowa. Właściwie na każde pytanie dotyczące odległej przeszłości wszystkich niemal miejscowości na tak rozległym obszarze, stosunków własnościowych czy związków genealogicznych, przemian przestrzennych i gospodarczych, a nawet możliwości dotarcia do jakichkolwiek materiałów archiwalnych, Profesor, zajrzawszy do swych systematycznie ułożonych notatek i wypisów źródłowych, miał konkretną i wyczerpującą odpowiedź. Organizacja warsztatu naukowego, łącznie ze znakomitym księgozbiorem podręcznym, była więc dodatkowym czynnikiem zapewniającym maksymalną możliwą pełnię i precyzję ustaleń. Podczas systematycznie przeprowadzanych kwerend w całym zasobie źródeł wydanych drukiem, w najważniejszych rękopiśmiennych zbiorach archiwalnych i bibliotecznych polskich, w miarę zaś ograniczonych możliwości także zagranicznych - radzieckich (zwłaszcza Wilna, Mińska i Kijowa) i szwedzkich, zgromadził Jerzy Wiśniewski bogactwo materiałów, jakim nie dysponował nikt z dawniejszych badaczy tego obszaru i jakiego długo nie osiągną następcy.

Z przypisów jego prac zainteresowany naśladowca zestawić może kompletną bibliografię przedmiotu i znakomite "vademecum" w zakresie archiwalno-bibliotecznych zasobów źródeł rękopiśmiennych.

Szczególnie jednak ważną rolę w badaniach historyczno-geograficznych Jerzego Wiśniewskiego odgrywały mapy. Doskonale znał dorobek staropolskiej kartografii badanego przez siebie terytorium, wykorzystując dawne mapy jako źródła do swych badań; chętnie też używał ich jako ilustracji w swych publikacjach. Sprzyjało to zapoznaniu czytelników z tym mało spopularyzowanym rodzajem źródeł historycznych. Podstawowym narzędziem codziennej pracy była dlań mapa topograficzna, którą posługiwał się także jako źródłem informacji o dawniejszych czasach, trwale zapisanych w obrazie osadnictwa, sieci drożnej, nazw miejscowych i terenowych itp.

Najcenniejszą zaś formą syntezy wyników badań Profesora nad dawnym osadnictwem i podziałami własnościowymi były liczne mapy autorские, jakie wprowadzał do wszystkich swych publikacji. Odznaczając się bogactwem treści i precyzją rekonstrukcji danej sytuacji fizjograficznej i osadniczej, tworzą mapy Jerzego Wiśniewskiego swoisty atlas historyczny bardzo rozległego obszaru i zasługiwałyby na odrębną, zbiorową publikację z krótkim komentarzem. Niejako przy okazji wprowadzał Profesor liczne uzupełnienia i korekty do wcześniejszych, jakże nielicznych, map historycznych tego obszaru na czele ze znaną mapą Jana Jakubowskiego „Powiat grodzieński w wieku XV”, wykonaną w skali 1:400 000 i wydaną w Krakowie w 1935 r.⁸

Każda z historyczno-osadniczych prac Jerzego Wiśniewskiego, stanowiąc punkt wyjścia dla wszelkich bardziej szczegółowych badań regionalnych, służyć też może jako swoisty model, przede wszystkim w zakresie metody badawczej, dla następnych poczynąń tego typu. Wydaje się, że prace Profesora mogą odegrać szczególną rolę w kształtowaniu umiejętności historycznego patrzenia na krajobraz, środowiska geograficzne i dokonywane w nim na przestrzeni wieków zmiany, będące skutkiem społecznego oddziaływania człowieka. Oczywiście przy tak szerokim zasięgu terytorialnym badań, prowadzonych właściwie bez poprzedników (zwłaszcza poza granicami dawnego województwa południowego, będącego przedmiotem badań Aleksandra Jabłonowskiego), istnieje nadal potrzeba szczegółowych badań monograficznych. Wszy-

⁸Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, Kraków 1935, z. 3, s. 99-114.

stkie one muszą jednak oprzeć się na trwałym fundamencie ustaleń Jerzego Wiśniewskiego, korzystając jednocześnie z wypracowanych przez niego wzorów metodycznych.

Niestety nie będzie już możliwe dla dziesiątków zainteresowanych osobiste odwołanie się ze swymi wątpliwościami, czy wręcz ignorancją w sprawach nieraz podstawowych, do wiedzy, umiejętności i krytycznej oceny wstępnie sformułowanych hipotez przez Profesora, którego krakowskie mieszkanie przy ul. Św. Bronisławy 18 na Salwatorze było swego rodzaju stałym punktem konsultacyjnym dla badań nad przeszłością Wschodniego Mazowsza, Podlasia i ziem sąsiednich. Choć roli, jaką odgrywał Jerzy Wiśniewski jako nieustrudzony i życzliwy konsultant, nie da się uchwycić statystycznie czy ująć w bibliografię, nie była to najmniej owocna dziedzina Jego działalności naukowej.

Czynnie też współdziałał we wszystkich ważniejszych poczynaniach tworzącego się z wolna środowiska historycznego Białegostoku. Na tym polu działał już przed 1961 r., w którym został jednym z najczynniejszych członków-założycieli Białostockiego Towarzystwa Naukowego.

Ostatni pobyt Profesora w Białymstoku wiązał się z udziałem w sesji naukowej poświęconej źródłom archiwalnym do dziejów Podlasia, która odbyła się w kwietniu 1983 r. z okazji trzydziestolecia Wojewódzkiego Archiwum Państwowego. Sesja, której referentami byli historycy i archiwiści z Instytutu Historii Filii UW w Białymstoku, Archiwum Państwowego w Białymstoku i archiwów diecezjalnych w Białymstoku i Drohiczynie nad Bugiem, ukazała nadspodziewanie możliwości wykorzystania zachowanych szczątkowych źródeł archiwalnych dla badań nad przeszłością Podlasia i ziem przyległych. Profesor przewodniczył jej obradom, zabierał głos w dyskusji i dokonał podsumowania całości obrad. Dla wszystkich zainteresowanych badaniami odleglejszej przeszłości regionu, sformułowane przy tej okazji wskazówki i plany na przyszłość pozostają nadal aktualne.

Po obejrzeniu zorganizowanej z okazji sesji wystawy archiwalnej dokonał Profesor wpisu do księgi pamiątkowej Muzeum, który nieoczekiwanie nabrał znaczenia testamentu naukowego:

„Tak jak ta księga się tu w tym miejscu zaczęła białą kartą, która powinna się pokryć podpisami gości oglądających wystawę, tak biała karta dziejów Podlasia, dzięki rozpoczętym poszukiwaniom akt staropolskich w przeróżnych archiwach, szybko się zapełni nowo roz-

poznanymi dziejami Podlasia. Wystawa rewelacyjnych odkryć raduje serce każdego historyka Podlasia. Niech staną się one podstawą badań w tych i w następnych latach. Niech sięgną po nie młodzi historycy prężnego ośrodka białostockiego, łączącego historyków z Filii UW i historyków archiwistów z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Białymstoku. Jerzy Wiśniewski".

Na zakończenie niech mi wolno będzie podzielić się refleksją bardziej osobistą. Jerzego Wiśniewskiego poznałem podczas studiów w Poznaniu w 1954 r., gdy korzystałem z Biblioteki Zakładu Historii Pomorza, w którym wówczas pracowałem. Poczynając od 1957 r. regularnie stykaliśmy się podczas seminariów doktorskich profesorów: Henryka Łowmiańskiego i Gerarda Labudy. Po 1960 r. często korzystałem z Jego koleżeńskiej pomocy. Potem wielokrotnie odwiedzałem Go w Krakowie. Czasem podrzucaliśmy sobie coś ze znalezionych źródeł czy literatury, szczególnie interesującego dla partnera; nieliczne tego ślady pozostały w przypisach naszych publikacji.

W tych kontaktach uderzały mnie dwie cechy Profesora: jedną była niezmierną dobroć i stała gotowość do poświęcenia własnego czasu, uwagi, doświadczenia i zgromadzonego zasobu materiałów źródłowych na rzecz każdego szukającego rady czy pomocy; drugą - rzeczywiste przejmowanie się tym, co robili inni i co działo się wokół - także w kraju i w świecie. Nie należał do partii, nie uchodził za działacza społecznego, nie szukał kariery ni poklasku. A przecież całe Jego życie było jednym ciągiem służby społecznej, niesionej w sposób w danych okolicznościach najwłaściwszy. Jako młody chłopak związany był z ruchem oporu. Po wojnie szybko nadrobił zaległości w kształceniu się, kończąc naukę w szkole średniej i rozpoczynając studia uniwersyteckie. Od początku pracy zawodowej nieustannie prowadził wielotorową działalność badawczą i popularyzatorską, która była dlań zarówno obowiązkiem, jak i realizacją własnych pasji poznawczych. Zarazem traktował ją jako służbę społeczeństwu i krajowi (o której zresztą nigdy nie potrzebował mówić). Niezwykle trzeźwo i krytycznie oceniał sytuację podczas kolejnych „zakrętów” i „kryzysów”, które w ostatnich trzydziestu latach w wyniku powtarzanych błędów, czy złej woli tak boleśnie dotykały społeczeństwo i obniżały powagę państwa. Co więcej, każdy z nich przewidywał, wnikliwie analizując kierunek ewolucji sytuacji społecznej i gospodarczej.

W zakresie dostępnym dla Siebie usiłował zapobiegać szkodliwym politycznie, wygrywanym przez antypolską propagandę, posunięciom takim, jak pamiętna zmiana nazw miejscowości w województwach krośnieńskim i przemyskim w 1977 r., kiedy to rozpoczęto akcję niszczenia całego historycznie ukształtowanego nazewnictwa tej części kraju. Jego - i wielu innych uczonych i gremiów specjalistycznych - protestom, z których żaden nie znalazł odbicia w publikatorach, zawdzięczać należy przerwanie tej akcji, która po miejscowościach objąć miała szczyty górskie i obiekty topograficzne, a także sieć rzeczną. Po czterech latach - w styczniu 1981 r. - zgodnie ze zdrowym rozsądkiem i powszechnymi żądaniami społeczeństwa - zostało przywrócone ukształtowane przez wieki nazewnictwo, najbardziej trwały i wymowny ślad historii i dawnych mieszkańców tych ziem.

Mimo ogromnej pracy, wielostronnej aktywności zawodowej i powszechnie docenianych osiągnięć naukowych, warunki materialne, w jakich żył Profesor i Jego Rodzina, były zawsze bardzo skromne. Ten nieustrudzony badacz terenowy i zamiłowany turysta nigdy nie dorobił się samochodu, w jego wypadku niezbędnego narzędzia pracy. Obce mu było jakiegokolwiek dążenie do korzyści osobistych, tak przemożne wśród wielu przedstawicieli nowej inteligencji. Za wyteżoną, bezinteresowną pracę całego życia miał prawo, jak wielu Mu podobnych nośców postaw moralnych uformowanych w niepodległej Polsce i w walce o wolność przeciw okupantowi niemieckiemu, oczekiwać możliwości zaspokojenia potrzeb i stworzenia warunków do efektywnej pracy. Ich brak nie przekreślił możliwości rozwoju naukowego, osiągniętego dzięki nadludzkiemu wysiłkowi i ustawicznemu wyrzeczeniom. Trudne warunki nie złamały Jego postawy moralnej, zniszczyły jednak zdrowie i skróciły życie.

Pozostała pamięć ludzka i wielki dorobek naukowy, stanowiący wynik świadomie przyjętej i realizowanej przez całe życie postawy historyka.